

Пам'яті Юрія Олександровича Карпенка, видатного українського ономаста, присвячую свою статтю

О. Б. Ткаченко

УДК 81'373.231

ДО НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ОДНОГО ІМЕНІ

Реферат. Власне ім'я Орест його носієві, автору статті, не подобається. Він хотів би іменуватися Олександром, як спочатку хотіли назвати його батьки. Ім'я ж Орест, в російській вимові Арест, набуло зловісної подібності до апелювання арест, який прийшов і в родину Ореста: в 1937 році батька Ореста, видатного українського мовознавця та перекладача Бориса Даниловича Ткаченка, арештували і в тому ж році розстріляли, а через 20 років, у 1957 р., реабілітували.

Ключові слова: ім'я Орест, об'єктивне й суб'єктивне сприйняття, перегук іменування й реальності.

Твердження Д. Карнегі: “Пам'ятайте, що ім'я людини для самої цієї людини є найсолюдшим і найважливішим звуком у будь-якій мові”(цит. за: [13, с. 22]), не можна прийняти беззастережно.

Про це свідчать випадки, коли люди, незадоволені своїм ім'ям, або зовсім від нього відмовляються навіть у документах, або, буди письменниками і залишаючи своє ім'я як офіційне (паспортове), створюють собі ім'я інше, літературне, яке, здобуваючи собі популярність у широких читацьких колах, робить мало знаним їхнє ім'я документальне, пор.: (у російській літературі) **Константин** Симонов (при паспортному **Кирилл**); (у німецькій літературі) **Heinrich** Heine (при документальному **Harry**) [див.: 6, с. 699; 17, S. 544] тощо.

Подібні конфліктні випадки мали б повернути до себе особливу увагу ономастів, бо їхнє вивчення збагатило б нас багатьма фактами, визначальними для прийняття (або неприйняття) тих чи інших імен, яке залежить від різноманітних чинників психо-, етно- й соціолінгвістичного характеру, властивих почасти певному періодові історії національної мови, що виявляється, зокрема, в явищі т. зв. мовної моди.

Як один із прикладів подібного конфліктного імені я спробую розглянути тут випадок особливо мені близький, бо ітиметься про моє власне ім'я.

Мої батьки, Борис Данилович Ткаченко і Ольга Яківна Ткаченко (дівоче прізвище – Косолапова) спочатку хотіли дати мені ім'я **Олександр**. Припускаю, що при цьому вони керувалися не лише безвідносними уподобаннями, а й тим, що це ім'я в чоловічому і жіночому варіантах належало найближчим їхнім родичам, – рідному старшому братові батька **Олександрові** Даниловичу Ткаченкові і материній матері **Олександрі** Василівні Косолаповій (дівоче прізвище – Горленко).

Однак невдовзі батьки мали відмовитися від початково проектованого для мене ім'я, бо на перешкоді стало народження приблизно в тому самому часі, що й моє, сина в батькового рідного брата Георгія (Юрія) Даниловича Ткаченка, щодо імені якого в дядьковій родині виникла незгода. Дядько як переконаний українець хотів дати синові одне з двох уславлених українських імен, – **Тарас** (на честь **Тараса** Шевченка) або **Богдан** (на

честь **Богдана** Хмельницького). Але цьому рішуче спротивилася його теща, колишня дворянка, вихованця Смольного інституту шляхетних дівчат: “Дай йому звичайне поширене чоловіче ім’я!”¹. І ось тут мій батько, бажаючи допомогти братові і з цією метою гортаючи в останньому томі словника Бориса Грінченка список хресних імен людей, натрапив на ім’я **Ярест**, народну форму імені **Орест** [11, с. 563]. Це дало йому підставу відмовитися від надання мені імені **Олександр** і “продати” його, як він це схарактеризував, своєму братові.

Причиною вибору ім’я **Орест** у його народній формі **Ярест**, як я пізніше довідався від матері, стало те, що воно для батька пов’язалося з назвою села **Яреськи** на Полтавщині, де він, працюючи як україніст-діалектолог, знайшов багато цікавих і важливих мовних матеріалів. Назву села як множинну він, очевидно, виводив від форми однини, на його думку, імені **Яресько**, яку в свою чергу розглядав як похідну від форми **Ярест** (Яресько < *Ярес(т)ько < Ярест). У мовознавчій літературі мені не трапилося знайти відбиття такого пояснення, хоч сам антропонім **Яресько** на Полтавщині, справді, існував. Його мають, зокрема, належні до однієї родини герої роману-дилогії Олесь Гончар «Таврія – Перекоп».

Цей антропонім, однак, у романі виступає як **прізвище**, – пор.: Глибокої осені дев’ятсот шостого року самосудом було страчено в Криничках **Яреська Матвія** [2, с. 9]; Клопоти з собаками, особливо найлютішими – хутірськими, брав на себе **Данько Яресько** [2, с. 16]; А дзуськи! – коротко відповідала на це **Вустя Яресько** [2, с. 155], – що викликає сумнів стосовно можливості вживання його як імені, хоч загалом виключити повністю це неможливо. В обох випадках, для визначення зазначеного антропоніма як імені (чи імені й прізвища водночас) або тільки як прізвища, потрібна була б більша сума фактів, яких поки що не маємо, хоч, утім, у питанні надання мені такого імені це має опосередковане

¹ У її спротиві, до речі, не обов’язково слід убачати тільки прояв якогось “українофобства”, а просто бажання не накидати задалегідь дитині обов’язкової потреби бути на рівні великої людини з відповідним ім’ям, чого вона може не виправдати і що стане надалі причиною постійної душевної травми. З цього погляду приклад великої й розумної тактовності дав класик білоруської літератури Якуб **Колас** (документально – Костянтин Михайлович **Мицкевич**) [див.: 6, с. 622], відмовившись від власного прізвища як від літературного, бо вже існував його великий попередник Адам **Мицкевич**, унікальність і неповторність якого змусила його прийняти таке, як гадаємо, єдино слушне рішення.

значення, бо найважливіше те, як у той час сприймав відповідний антропонім мій батько. Певною мірою його сприйняття зазначеного антропоніма як імені засвідчує те, що саме від нього було для мене утворено здрібніло-пестливу (“дитячу”) іменну форму, – про що докладніш далі.

Таким чином, завдяки “продажеві” мого проєктованого, але нереалізованого імені **Олександр** дядьковій родині у ній запанував мир і спокій. Тещу це ім’я задовольнило тим, що воно належало до звичайних поширених чоловічих імен. Зятеві воно могло заімпонувати і як українцеві, бо в своїй подвійній, книжно-літературній і народно-українській формі, належало уславленому українському поетові з псевдонімом **Олександр Олесь** (документальне прізвище – Кандиба), з яким родину Ткаченків, крім віддаленіших читацьких симпатій, пов’язували й безпосередні особисті зв’язки. У родині зберігався примірник першої збірки Олександра Олесь «3 журбою радість обнялась» (1907 р.) з дарчим написом “Любому Лесикові” (ішлося про старшого батькового брата Олександра Даниловича Ткаченка, якого поет міг цінувати як гарного співака-аматора, пізніш професіонала). Отже, мій двоюрідний брат, що загинув 1945-ого року на війні, дістав “моє” ім’я **Олександр**. Я ж із людини зі звичайним поширеним ім’ям **Олександр** став носієм дещо незвичного, рідкісного імені **Яресько** (або **Орест**).

Певна “екзотичність” цього імені разом з його двоїстістю (**Яресько** – **Орест**), не кажучи про інші, спричинені тодішнім часом асоціації, викликали разом те, що мені ніколи не було з ним особливо затишно. Очевидно, батько, даючи мені це ім’я, розраховував на те, що воно зможе вживатися і в формі **Яресько**. Доба т. зв. “українізації”, під час якої я народився, давала на це певну надію, бо в документах у цей час могли виступати часто народні українські форми імен і по батькові. Так, наприклад, росіянка з ім’ям і по батькові **Дарья Никифоровна**, мати мого вітчима Володимира Миколайовича Ленського, одержала в Києві паспорт, де вона значилася як **Одарка Ничипорівна**. Отже, в принципі цілком можливим міг би бути, особливо в розмовному вжитку, і **Яресько Борисович**. Однак у жодному з документів форми **Яресько** для мене не зафіксовано. Не вживано її й для мого іменування, тим більше, що це була повна (“доросла”) форма імені.

Очевидно, батько не мав наміру цю форму абсолютизувати коштом повного витіснення нею форми **Орест**. Тут мала відбитися настанова, властива йому як представникові поміркованих пуристів харківської (синтетичної) школи, які на відміну від київської (етнографічної) школи, прагнучи до максимального використання власне народних питомих ресурсів української мови, водночас не нехтували й набутками мови книжної, у

тім числі в її запозичених елементах, мислячи дальший розвиток української літературної мови як гармонійний синтез цих двох стихій (Докладніш про розбіжності між цими школами (спрямуваннями) див.: [16, с. 344-345]. По суті, про ці дві школи, не позначаючи їх як харківську і київську, пише й М. А. Жовтобрюх (пор.: [5, с. 247–249])). З огляду на це форма **Яресько**, очевидно, сприймалася батьком як один із двох можливих варіантів імені (причому неосновний), такий, як, скажімо, **Грицько** при **Григорій (Григір)**, **Ілько** при **Ілля**, **Кость** при **Костянтин**. Тимто її й не зафіксовано у жоднім з документів. Проте, що я міг би мати й форму імені **Яресько**, є тільки опосередковане свідчення. Ним є часткове відбиття, яке ця форма знайшла в явно утвореній від неї скороченій (інтимно-“дитячій”) формі **Яся**, що за межі родини і найближчих родичів ніколи майже не вийшла².

Гадаю, що постання цієї форми імені початково мало бути таке: у повній формі імені **Яресько** водночас із її скороченням здійснено перенесення наголосу на останній склад (**Я(ре-)сько** > **Яськó**) за зразком таких українських імен як **Ванькó**, **Васькó**, **Мишкó**, **Сашкó**. Однак пізніш у зв'язку з тим, що родина моєї матері була в основному російськомовна за взірцем інших українсько-російських іменних співвідношень типу укр. **Ванькó** – рос. **Ванька**, **Ваня**, укр. **Васькó** – рос. **Васька**, **Вася** тощо, виходячи з можливого співвідношення укр. **Яськó** – рос. **Яська**, **Яся**, моєму скороченому імені надано форми **Яся**. Оскільки я був досить слухняним і не давав підстав мене лаяти, за мною в дитинстві й закріпилася ця нейтральна (“нелайлива”) форма. Батько, який починав мене вчити української мови і який міг мене звати **Яськó**, випав унаслідок розлучення батьків з мого життя на 2-ім його році (1927 р.)³, і тому російська форма **Яся**, уживана родичами з боку матері і самою матір'ю, міцно закріпилася за мною як скорочена (поряд із повною **Орест**).

² Її уживано також у дитячому садку № 45 на території Українського Фізико-Технічного Інституту (УФТІ), куди мене влаштувала мати і який я відвідував перед вступом до школи (відразу до 2-ого класу). Тому в довідці про зроблені мені щеплення, призначеній для школи і виданій дитячим садком (14.X.1935 р.) я фігурую як “ребенок Ткаченко **Яся**”.

³ Поступово я втратив і активне володіння українською мовою, яке початково мав, щоб потім пізніше його набути, першим поштовхом до чого були українські пісні моєї матері, співані “для душі”, тобто для себе. Але це тема іншої розмови, яка через її складність вимагала б окремої уваги (і місця).

Значно менш приємні асоціації пов'язуються з офіційною (паспортовою) формою **Орест** імені **Яресько**. Вони щільно в'яжуться з тим періодом і явищем, яке згодом названо влучно Розстріляним Відродженням. Мій батько, як і багато інших українців, напевно, повірив у т. зв. “українізацію”, з початком якої фактично збіглося моє народження (див.: [16, с. 317-346], розділ 6-ий «Доба українізації (1925–1932)»), як у щирій намір тодішнього керівництва СРСР повернути борг Україні з боку царської, а почасти вже й більшовицької Росії, сподіваючись, що надалі триватиме тільки безперешкодний розвиток української культури і мови. Він, як і більшість українців загалом, не чекав, що це тільки чергова провокація і пастка для виявлення, виловлення і винищення “занадто” розумних, талановитих і патріотичних стосовно України українців, що, як, очевидно, гадалося з боку цього керівництва, становили потенційну загрозу для цілості СРСР. Саме для того, як цим керівникам здавалося, щоб ця потенційна загроза з потенційної не стала реальною, проти цих українців розпочато (без її оголошення) превентивну війну, що й становило суть Розстріляного Відродження⁴.

У цих обставинах моє повне ім'я в обох його формах, народній **Яресько** і офіційно-книжній **Орест**, відбило суть того, що відбувалося, ставши начебто його символом. Форма **Яресько** як занадто “націоналістична”, що майже відірвалася від свого можливого грецького джерела і могла б сприйматися як радше пов'язана з українським (слов'янським) коренем **Яр(-)**, відбитому також в інших іменах (пор.: **Яр** Славутич, **Ярило** “східнослов'янський бог сонця і кохання” [3, с. 3983]), абсолютно неможлива в радянський період як основна, не могла набути й розмовного (неофіційного) використання у зрусифікованій атмосфері деукраїнізованої України цієї доби. Для цього в Східній Україні мало б існувати нормальне, **повне** українське суспільство з **українськомовними** великими містами. Форма **Орест**, що відбила ім'я грецького походження (від гр. 'Ορέστης, пов'язаного з гр. 'όρος “гора”, отже, з первісним значенням “гірський; горянин, горець”) [4, с. 212; 10, с. 87], могло б знову ж таки зберігати свою

⁴ Тодішнє недалекоглядне керівництво СРСР, однак, не розуміло, що розстрілюючи видатних українців, воно водночас розстрілювало й віру українців у можливість розвитку і навіть існування своєї культури і мови в умовах новітньої Російської Імперії (під фальшивою маскою “СРСР”). Тим самим воно тільки збільшувало прагнення українців до створення власної, цілком незалежної, держави, здійснене 1991-го року.

форму тільки в українській Україні з українськомовними великими містами. Як ім'я російське при російському аканні воно в своїй фонетичній формі **Арест** набиало зловісної подібності (омонімічності) з російським апелятивом **арест** “арешт”⁵, що й спіткало мого батька. У ніч з 31-го жовтня на 1-е листопада 1937 року відбувся його (імперсько-російський, антиукраїнський) “**арест**”⁶, а вже 23-го грудня 1937 року стався його розстріл (з дальшою, уже посмертною (1957 р.), реабілітацією)⁷. Цією реабілітацією, щоправда, знято з нього тавро “ворога народу”, але життя вже не повернуто, бо (за словами Маяковського) “Смерть не умеет извиняться”. Так, на 38-ім році обірвалися життя і діяльність талановитого мовознавця-україніста і перекладача митецької літератури українською мовою (з англійської, французької, німецької і російської мов), відбиті в низці статей і книжок (див.: [7, с. 41-47; 8, с. 713; 9, с. 392-393; 12, с. 3221; 14, с. 347-349; 15, с. 41-42, 105-107]). Моя мати і я не поділили долі тодішніх репресованих (“женские лагеря” для дружин “ворогів народу”, дитячі будинки для їхніх дітей) тільки тому, що на час арешту батька мої батьки були вже десять років у розлученні, а мати до того ж уже два роки, як була дружиною іншого чоловіка, мого вітчима.

Зрозуміла річ, що ім'я **Орест** (російське фонетичне **Арест**) через згадану і кілька інших обставин аж ніяк не викликає в мене приємних відчуттів. Я не стільки його люблю, скільки вимушено терплю. Крім уже зазначеного, воно видається мені занадто претензійним, вияскравленим, б'ючим на ефект (як павичевий хвіст).

⁵ Щоправда, це ім'я, досить популярне в Галичині (мабуть, через його неіснування в римокатоликів, поляків), має там наголос **Орест**, що дозволяє зберегти **О-** і в російській мові. Але довідавшись про це дуже пізно (десь по тридцяти роках), я не міг змінити в такий спосіб своє ім'я з двох причин: по-перше, моя запізнена спроба переробити своє ім'я зміненним наголошенням, крім своєї сумнівної ефективності, виглядала б претензійно і кумедно, а, по-друге (і найголовніше), я б цим суперечив волі батька, який дав мені це ім'я в його східноукраїнській формі.

⁶ Уся документація “справи” батька, з якою я пізніше мав змогу ознайомитися, велася російською мовою, тому в цьому випадку вжиття російського слова **арест** цілком виправдане.

⁷ Даючи мені ім'я **Орест**, мій батько, безперечно, не чекав, що тим самим він ніби напрозорив собі свою дальшу трагічну долю.

Можливо, у його виборі позначилося тяжіння батька, – на відміну від матері й мене, що завжди були схильні до скромних, стишених тонів, – до чогось яскравого, пов'язаного з якимось “східним”, індійсько-циганським типом його вроди і відповідно вдачі⁸. Крім того, моє “екзотичне” ім'я змушувало і змушує мене раз у раз пояснювати, що воно грецьке, християнське, православне, хоч і рідкісне, а не якесь “бусурменське”, чого б не було в разі звичайного поширеного чоловічого імені. Усе згадане, крім подібності до російського **арест**, стосується в цілому й форми **Яресько**. При всьому тому я, однак, ніколи не вважав за можливе від цього імені відмовлятися, бо це б виглядало як зрада щодо батька, який мені його дав і доля якого була така жорстока.

Це ім'я я залишив за собою як паспортне і для позначення своїх мовознавчих праць. Але коли виникла перспектива і змога надрукувати свої літературні твори і тим самим нагода взяти інше, літературне ім'я, я охоче “повернувся” до свого “першого”, нереалізованого імені **Олександр**, яке до того ж начебто залишив мені у спадок мій передчасно загиблий двоюрідний брат.

Щодо цього імені я не маю жодних застережень, крім одного, але суто формального: мені б хотілося, щоб із часом йому повернуто форму **Олекса́ндер** (з -е-, що випадало в усіх відмінках, крім називного однини), яку воно мало за мого раннього дитинства (див.: [1, с. 258]).

Проте ця зміна разом із реформою правопису взагалі, як я тепер переконаний, є в Україні поки що не на часі. Першочерговим є завдання повсюдного поширення української мови в Україні, на перешкоді чому могли б стати одночасні кардинальні зміни в правописі.

Тільки після здійснення цього першочергового завдання сама мовна практика висуне на порядок денний інше завдання, удосконалити українську мову згідно з виниклими потребами, а це зажадає відповідних змін. Ці зміни будуть запроваджуватися в міру необхідності в них або як часткові удосконалення, або як певна багатооб'єктна цілість, що викличе доконечність реформування правопису.

Поки українська мова не здобула собі повного поширення в усіх регіонах України, говорити про якесь загальне докорінне реформування українського правопису передчасно.

⁸ Моя мати розповідала, що тому іноді циганки, сприймаючи його як цигана, зверталися до нього циганською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук. – Харків, 1929 р.). Видання дванадцятє. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994.
2. Гончар О. Таврія. – Перекоп. – К., 1957.
3. Енциклопедія українознавства. (Перевидання в Україні). – Т. 10. – Львів, 2000.
4. Етимологічний словник української мови. – Т. IV (Н–П). – К., 2003.
5. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). – К., 1991.
6. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
7. Лукінова Т. Б. Борис Ткаченко – учений, перекладач, педагог. – Українська мова, 2002. – № 4.
8. Лукінова Т. Б. Ткаченко Борис Данилович. – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007.
9. Селігей П. О. Ткаченко Борис Данилович. – Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1930–2005. Матеріали до історії. – К., 2005.
10. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей (Словник-довідник). – К., 1996.
11. Словарь украинского языка (собранный редакцией журнала «Киевская Старина». Редактировал, с добавлением собственных материалов Б. Д. Гринченко). – Т. IV (Р–Я). – К., 1909.
12. Ткаченко Борис. – Енциклопедія українознавства. (Перевидання в Україні). – Т. 9. – Львів, 2000.
13. Ткаченко О. Б. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв (Про докторську дисертацію О. Ю. Карпенко). – Ономастика і апеллятиви. Вип. 10. (Ювілейний випуск на пошану 80-річчя від дня народження проф. В. О. Горпинича). – Дніпропетровськ, 2007.
14. Ткаченко О. Б. Моя ближайшая родословная (и комментарии к ней) // Ткаченко О. Б. Исследования по мерянскому языку. – Кострома, 2007.
15. Ткаченко О. Б. Письма далёкого друга / Васолъялгань сёрмат. – Издание 2-е переработанное и дополненное. – Саранск–Киев, 2008.
16. Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998.
17. Lexikon deutschsprachiger Schriftsteller von den Anfängen bis zur Gegenwart. – A–K, Leipzig, 1967.

Ткаченко О. Б.

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИЯ ОДНОГО ИМЕНИ

Личное имя *Орест* его носителю, автору статьи, не нравится. Он хотел бы именоваться *Alexander*, как сначала хотели назвать его родители. Имя же *Орест*, в русском произношении *Арест*, приобрело зловещее подобие апеллятиву *арест*, который пришел и в семью Ореста: в 1937 г. отца Ореста, выдающегося украинского лингвиста и переводчика Бориса Даниловича Ткаченко, арестовали и в том же году расстреляли, а через 20 лет, в 1957 г., реабилитировали («Λογος ὀνομαστικῆ», № 1 (3), 2009, с. 24-28).

Ключевые слова: имя *Орест*, объективное и субъективное восприятие, перекличка именованя и реальности.

Tkachenko O. B.

MODERN HISTORY OF ONE NAME

The author of the article dislikes his own personal name *Orest*. He would like to be named *Alexander* as was planned by his parents. *Orest*, wich is pronounced *Arrest* in Russian, acquired a macabre likeness to the common name *arrest* that came to his family as to many others: Orest's father, a prominent Ukrainian linguist and traslator Boris Danylovich Tkachenko, was arrested and executed in 1937, and 20 years later, in 1957, he was fully exonerated («Λογος ὀνομαστικῆ», № 1 (3), 2009, с. 24-28).

Key words: name *Orest*, objective and subjective perception, name and reality intersection points.